

Schouder aan schouder. Over de droom van Ysabele in de *Roman van Walewein*

Jelmar Hugen

Abstract

The Dutch Arthurian romance *Walewein* contains an intriguing dream passage in which the character Ysabele describes a handsome knight with on his shoulders the image of a maiden, wearing a coat of armor made from the hide of a lion and wielding in his hand a fire-breathing serpent. This article offers a theoretical explanation for the origin of these elements and their possible connection to the theme of kingship in the romance, suggesting the imagery was possibly inspired by the description of King Arthur in the Latin chronicle *Historia Brittonum*.

Keywords: *Roman van Walewein*, *Historia Brittonum*, Arthurian romance, intertextuality, kingship

1. Ysabeles droom

In de *Roman van Walewein*, een dertiende-eeuwse Arturroman uit Vlaanderen, vertrekt de ridder Walewein op een zoektocht naar een zwevend schaakbord dat koning Artur begeert.¹ De zoektocht verandert snel in een ruilqueeste: de eigenaar van het schaakbord, koning Wonder, wil enkel scheiden van zijn kostbare bezit in ruil voor een magisch zwaard, dat in het bezit is van koning Amoraen, die op zijn beurt alleen zijn zwaard aan Walewein wil overhandigen als deze voor hem de exotische prinses Ysabele uit het verre oord Endi weet op te halen.² Ysabele wordt bij naam geïntroduceerd in vs. 3423, maar komt zelf pas duizenden verzen later aan het woord, wanneer zij haar vader vertelt over een verwarrende droom die zij heeft gehad. Hoewel Ysabele zelf niet precies weet wat haar droom inhoudt, lijkt ze ervan overtuigd dat de droom een voorspellende functie heeft en wel met betrekking tot een groot verlies dat haar vader staat te wachten (v. 7107-7109). Haar vader, koning Assentijn, is zeer benieuwd en vraagt Ysabele

de details van de droom met hem te delen, waar zij mee akkoord gaat in ruil voor een toekomstige beloning.³ Aldus vertelt Ysabele haar droom.

In deze droom verscheen voor haar 'een jongelinc, wel gheraect in allen seden' (v. 7128-7129: 'een jongeman, goed thuis in alle deugden') waarvan drie elementen de aandacht trokken:

Mi quam te voren daer ic lach
Te nachte ne harde vremde dinc:
Mi dochte dat een ridder, een jongelinc
Wel gheraect in allen seden,
Uut varren lande quam ghereden –
So varre, ens niemen dies ghelovet!
Up sine scoudre stont een hovet
Als oft ware van ere joncvrouwe. (v. 7126-7133)
[...]
Noch saghic ander dinc daer ane:
Sijn wapenroc, na mine wane,
Die was van ere liebards huut. (v. 7149-7151)
[...]
Een dier dat men heet serpent
Brochti ghevoert starc ende groot.
Ic sach dat hem ter kele uut scoet
Tvier: dat dede ju grote scade. (v. 7172-7175)

Er verscheen mij iets heel vreemds, vannacht toen ik lag te slapen: ik droomde dat er een ridder aan kwam rijden uit een ver land, een heel welgemanierde jongeling. Niemand zal geloven van hoe ver hij vandaan kwam! Op zijn schouders stond het hoofd van een jonkvrouw [...]. Ik zag nog iets anders: hij droeg volgens mij een wapenrok die gemaakt was van leeuwenhuid [...]. Hij had een grote, sterke slang bij zich. Ik zag dat er vuur uit de bek van de slang tevoorschijn schoot, dat u ernstig verwondde.⁴

Voor alle drie de elementen heeft Assentijn verklaringen, die ik hier in hun volledigheid weergeef:

Die selve rudder pleget te vaerne
Achter lande om aventure
Menich coninc rike dure.
So wien hi vint in eneger noot

Al soude hiere omme bliven doot
Hi sal betren sinen rouwe:
Dat bediedet thoeft vander joncvrouwe
Dat ghi an den rudder saget. (vs. 7138-7145)

Die ridder trekt door het ene koninkrijk naar het andere, op zoek naar avontuur. Iedereen die hij ontmoet en die in nood verkeert, zal hij redden, ook al zou dat zijn eigen dood tot gevolg hebben. Dat betekent dat hoofd van die jonkvrouw dat je op de schouders van die ridder zag staan.

Des liebaerds huut die ghi saget,
dat es die coenheit die hi draget,
die rudder, in sijn herte binnen.
Hine laetse niemene bekinnen
Dorperheit, te ghenen male
Maer altoes van scoenre tale.
Onrecht ende quade saken
Die wille hi te nieute maken.
Doemen hem oec mesdaet
Hi es die gone diese wederstaet
Metten swerde wel stoutelike.
Ende hine slouch manne swike
Die siere hulpe iet begheerde.
Dit es dat teken vanden liebaerde
Dat hi draget min no mee. (vs. 7153-7167)

Die leeuwenhuid waarover je gedroomd hebt, staat symbool voor de dapperheid in het hart van deze ridder. Er is in hem geen spoortje van lompedrag te bekennen, hij is altijd beleefd, ook in zijn woorden. Aan onrecht en wantoestanden wil hij een einde maken, en als men hem kwaad wil doen, zal hij dat dapper weerstaan met zijn zwaard. Nog nooit heeft hij iemand in de steek gelaten die bij hem om hulp vroeg. Dat is de betekenis van de leeuw die hij met zich meedraagt.

Tvier dat hi brochte in sine hant,
Dochter mijn, dat was een brant
Die mi noch in groter scaden
Sal bringhen ende in onghenaden
Mach hi comen binnen miere vesten. (v. 7181-7185)

Dat vuur dat die ridder bij zich had, lieve dochter, was een zwaard dat mij nog heel wat ellende en narigheid zal bezorgen als die ridder mijn kasteel binnenkomt.

Voor menig lezer of luisteraar van de *Walewein* zal al duidelijk zijn geweest dat de ridder in Ysabeles droom een afspiegeling van de titelheld Walewein is en dat bovendien de schade die hij Assentijn zou kunnen berokkenen in grote mate al is aangericht. Vlak voor de droompassage was immers al te lezen hoe Walewein zich gewapend met het geleende magische zwaard een weg baande door de beveiligingsmuren van Endi. Nu, zo'n dertig verzen na Assentijns uitleg van het derde aspect van de droom, worden ook Assentijn en zijn baronnen op de hoogte gebracht van Waleweins aanval en realiseert Assentijn zich dat de droom van zijn dochter werkelijkheid is geworden (v. 7210-7229).

In pakweg honderd verzen lijkt zo een kleine passage binnen de *Walewein* tot een eind gebracht. Een vraag die echter resteert, is waar de dichter van dit deel van de roman de inspiratie voor deze droombeschrijvingen vandaan heeft gehaald?⁵ In het bijzonder trekt dan het eerste aspect uit Ysabeles droom, het hoofd van een jonkvrouw dat op de schouder van de ridderuitrusting staat, de aandacht. Hebben we hier te maken met een surrealistisch droombeeld dat door Penninc zelf in het leven is geroepen, of heeft Penninc zijn inspiratie opgedaan uit de historische werkelijkheid of een literaire bron? En waaruit blijkt bovendien de connectie tussen de beeltenis van het hoofd van een jonkvrouw en de uitleg van Assentijn? Dat een leeuwenhuid voor dapperheid staat, behoeft geen nadere toelichting en ook het beeld van een woest rondzwaaiend zwaard dat verdoemenis om zich heen spreidt als een vuurspuwende draak, is niet per se verwonderlijk. Zo is de koppeling tussen leeuwen en dapperheid bijvoorbeeld al aanwezig in de *Bestiaire d'Amour* van Richard de Fournival, een bestiarium dat rond dezelfde tijd als de *Walewein* werd geschreven (ca. 1240).⁶ En een link tussen zwaarden en vuur is in de *Walewein* zelf al zichtbaar op het woordniveau van de auteurs: vs. 7182 verwijst naar een zwaard met de term 'brant', wat naast 'flikkerend wapen' ook de gebruikelijke betekenis van 'vuur' en 'vuurgloed' bezit. Deze koppeling is bovendien gevisualiseerd in de beschrijving van een cherub in Genesis 3:24 met een vlammend zwaard die de toegang tot het Hof van Eden bewaakt, wat binnen de Middelnederlandse literatuur onder meer in de twaalfde-eeuwse *Reis van Sint Brandaan* is overgenomen.⁷

De beeltenis van de jonkvrouw, de uitleg hierover door Assentijn en de combinatie van de drie elementen roepen dan ook enkele vragen op waarvoor het antwoord wellicht schuilt in een gebruikte inspiratiebron. Maar is het mogelijk zo'n inspiratiebron voor deze passage aan te wijzen? Volledig zeker

zullen we nooit zijn, maar in dit artikel wil ik toch een suggestie wagen, met in de hoofdrol de verschijning van de jonkvrouw op de schouders. Hoe uitzonderlijk de beschrijving van het hoofd van een jonkvrouw op de schouders ook is, zij komt namelijk nog in één andere tekst voor. Deze tekst is weliswaar geen Arturroman, maar komt wel enigszins in de buurt: het betreft namelijk een beschrijving van de 'historische' Artur in de *Historia Brittonum*, een Latijnse kroniek uit de negende eeuw. In wat volgt, leg ik de beschrijving van de *Historia Brittonum* naast de droompassage van de *Walewein* met als insteek te achterhalen hoe de beschrijvingen zich tot elkaar verhouden, en of kennis van de Latijnse tekst misschien nieuw inzicht kan bieden in de betekenis van de droombeeltenis in de Nederlandse roman.

2. Arturs beschrijving in de *Historia Brittonum*

Omstreeks 828 schreef een kroniekschrijver, waarschijnlijk de Welshe monnik Nennius, de *Historia Brittonum* (De geschiedenis van de Britten).⁸ Deze historiografische tekst beschrijft de zes tijdperken van de wereld en de oorsprong van het Britse volk.⁹ De tekst is in zo'n 35 handschriften overgeleverd en vormde een belangrijke bron voor de *Historia Regum Britanniae* (De geschiedenis van de koningen van Brittannië) van Geoffrey of Monmouth. Bovenal staat de tekst bekend als de drager van een van de vroegste verwijzingen naar koning Artur. De beschrijving van Artur in hoofdstuk 56 als legeraanvoerder (*dux bellorum*) in twaalf veldslagen is bescheiden, maar heeft desondanks veel invloed uitgeoefend op latere auteurs die de mythe rondom Artur hebben aangevuld. Uiteindelijk is de verhaalstof via vele omwegen omgewerkt en terechtgekomen in de romantraditie waarvoor Chrétien de Troyes in zijn romans de basis heeft gelegd.¹⁰

De meeste van de veldslagen in dit hoofdstuk van de *Historia Brittonum* zijn relatief kort beschreven: de auteur geeft vaak enkel aan waar het gevecht plaatsvond, meestal bij rivieren, tweemaal bij bergen en eenmaal in een bos. Opvallend is daarom de beschrijving van het achtste gevecht, waar de auteur voor het eerst meer details geeft over de veldslag zelf en over Artur, die eraan deelneemt:

Octavum fuit bellum in castello Guinnion, in quo Arthur portavit imaginem sanctae Mariae perpetuae virginis super humeros suos et pagani versi sunt in fugam in illo die et caedes magna fuit super illos per virtutem Domini nostri Jesu Christi et per virtutem sanctae Mariae virginis genetricis eius.

De achtste strijd vond plaats in het kasteel van Guinnion, waar Artur het beeld van de Heilige Maria, de eeuwige maagd, op zijn schouders droeg en waar die dag heidenen op de vlucht zijn geslagen en door de kracht van Onze Heer Jezus Christus en zijn heilige Moeder Maria een grote slachting onder hen plaatsvond.¹¹

Wat direct in het oog springt, is de beschrijving van Arturs schouders, waar de afbeelding van de heilige maagd Maria op staat. Naar mijn weten is dit slechts één van twee passages waarin een dergelijke beschrijving voorkomt. De andere passage staat in de *Annales Cambriae*, wederom een historische tekst uit Wales en één die geïnspireerd is door de passage in de *Historia Brittonum*.¹² Hier is de beschrijving van Artur niet geplaatst bij de achtste veldslag, maar bij de twaalfde, en in plaats van Maria staat er in deze tekst een kruisteken op Arturs schouders.¹³ In beide beschrijvingen is er duidelijk sprake van een religieuze christelijke lading, wat nog eens versterkt wordt in de *Historia Brittonum* door de toevoeging dat de strijd van Artur gevoerd werd tegen heidenen (*pagani*). Deze strijd was tevens een ware slachting, want in zowel de *Historia Brittonum* als de *Annales Cambriae* wordt gezegd dat Artur in één dag 960 man doodde – een detail dat later in dit artikel meer betekenis krijgt.

De beschrijving van Maria op de schouders van Artur heeft ook zijn weg gevonden in Geoffreys *Historia Regum Britanniae* – in boek 9 om precies te zijn – maar heeft wel een belangrijke nuancering of specificering gekregen: in plaats van het hoofd op de schouders zelf te plaatsen, beschrijft Geoffrey hoe Maria is afgebeeld op een schild dat Artur voor zijn schouders droeg. Hiermee sluit Geoffreys tekst veel meer aan bij de historische werkelijkheid, evenals latere weerspiegelingen van die werkelijkheid in literaire werken en afbeeldingen (figuur 1). Zo zeldzaam als het is om het hoofd van een vrouw op je schouders te houden, wat de letterlijke lezing van de *Historia Brittonum* inhoudt, zo veelvoorkomend was het om dergelijke afbeeldingen te plaatsen op schilden. Deze afbeeldingen maakten vaak deel uit van een blazoen of wapen, dat bedoeld was om de ridder te identificeren en de bekendheid van de familie of het hof waar de ridder aan verbonden was uit te dragen. Voorbeelden van dergelijke blazoenen vinden we in veelvoud in het *Wapenboek Gelre*, een handschrift van omstreeks 1400 dat door Claes Heynensoon, de heraut van Gelre, was opgesteld en in totaal ruim 1700 met de hand getekende heraldische schilden bevat (figuur 2).¹⁴ En ook in het handschrift van de *Walewein* is, aan het begin van de tekst, een paginagrote miniatuur geplaatst met daarop een ridder te paard met op zijn schild de afbeeldingen van een leeuwenkop (figuur 3).¹⁵ In dergelijke afbeeldingen zijn versieringen van wapenuitrustingen (met

Fig. 1: Koning Artur met Maria en het kindje Jezus afgebeeld op zijn schild, gedragen voor zijn linkerschouder (Londen, British Library, Royal 20 A II, fol. 4r). Foto: British Library, Digitized Manuscripts; raadpleegbaar via http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Royal_MS_20_A_II.

Fig. 2: Diverse wapenschilden uit het Wapenboek Gelre (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 15652-56, fol. 88v-89r). Foto: Wikimedia Commons.

name helmen) zichtbaar, waaronder overkleden die over schouders gedragen konden worden, maar in geen enkel geval is hier een jonkvrouw te zien. Hoewel het ongetwijfeld mogelijk was een afbeelding van een jonkvrouw over je schouders heen te dragen, was dit getuige de overgeleverde bronnen geenszins gebruikelijk – wat uiteraard niet uitsluit dat een dergelijke afbeelding een inspiratiebron zou kunnen zijn geweest voor de passage in de *Walewein*.

Mede door de bewerking van Geoffrey hebben onderzoekers zich in het onderzoek naar de *Historia Brittonum* afgevraagd of de vermelding van Maria op Arturs schouders geen verschrijving van de auteur of kopiist kan zijn geweest. De theorie hierachter is dat de *Historia Brittonum* beïnvloed zou zijn door een Welshe bron, want in het Oudwelsch lijkt het woord voor schild ('*iscuit*') heel erg op het woord voor schouders ('*iscuid*'). Deze optie is alleszins goed denkbaar, maar het feit blijft dat er in de Latijnse tekst schouders ('*humeros*') is komen te staan, en dat – getuige de *Annales Cambriae* – de keuze voor schouders tenminste eenmaal is overgenomen.¹⁶ Wel kan ik zeggen dat een dergelijke verschrijving in de *Walewein* onwaarschijnlijk is: Ysabeles vermelding spreekt duidelijk over schouders ('*scoudre*') en de formulering staat tevens niet in een rijmpositie, wat eventuele rijm dwang uitsluit.¹⁷

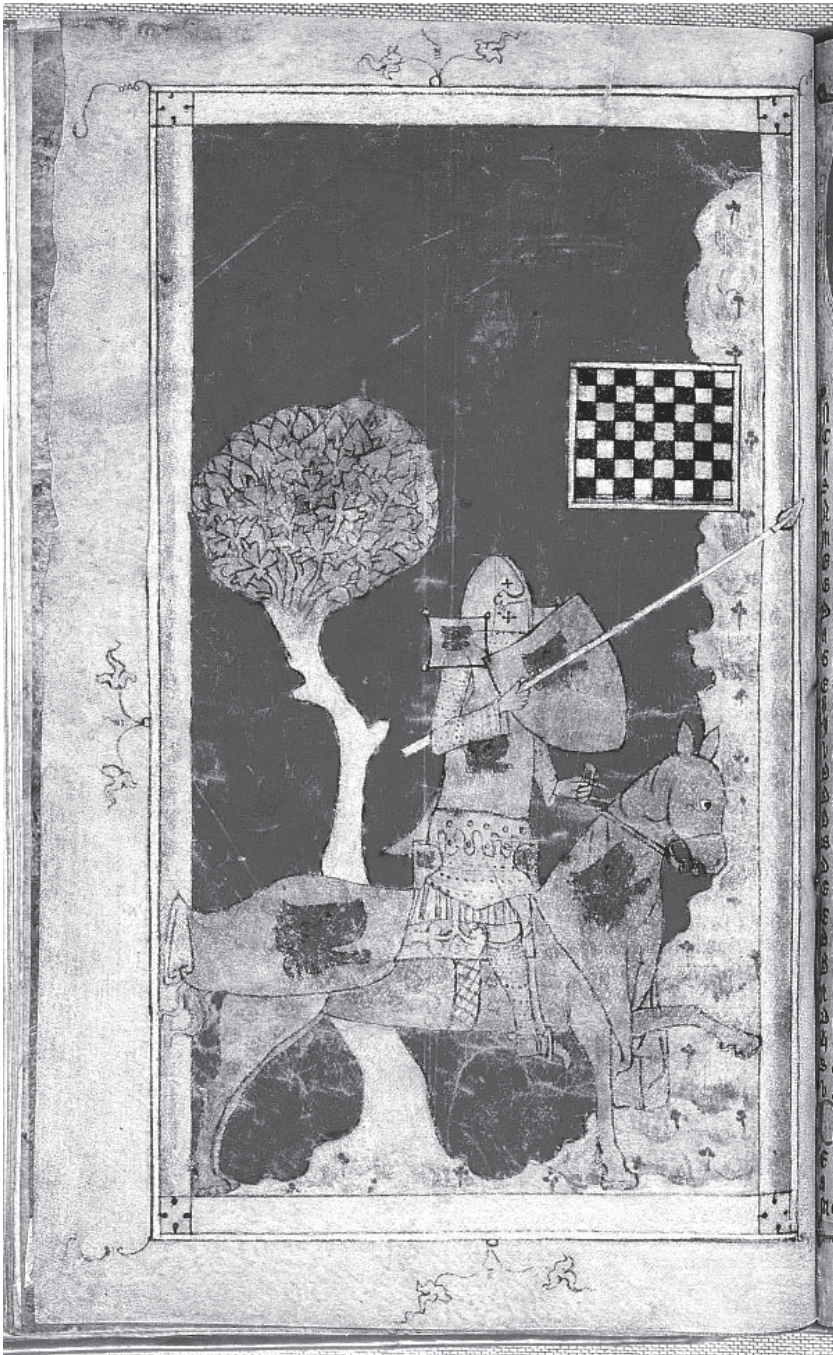

Fig. 3: Miniatuur uit *Roman van Walewein*, waarin Walewein het zwevende schaakbord achtervolgt (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 195, fol. 120v). Foto: Universiteit Leiden.

Indien de droompassage uit de *Walewein* geïnspireerd is door een literaire bron, dan lijkt de beschrijving van het hoofd van Maria op de schouders van koning Artur in de *Historia Brittonum* een geschikte optie om in meer detail naar te kijken. Mede door een generiek verband (beide passages kunnen in de Arturtraditie geplaatst worden) en de werkwijze van de *Walewein*-auteurs (de tekst bevat zeer veel verwijzingen naar andere teksten uit verschillende genres) is het namelijk geenszins uit te sluiten dat de *Historia Brittonum* (of een afbeelding op basis van de beschrijving uit de kroniek) als inspiratiebron heeft gediend voor de *Walewein*.¹⁸ Het loont dan ook om te bekijken of de Latijnse passage ook op andere punten overeenkomsten met de Nederlandse vertoont of dat er opvallende verschillen zijn.

3. De schouderbeschrijving in perspectief

Artur draagt de beeltenis van Maria op zijn schouders tijdens een belegering van een kasteel vol heidenen (Saksen), waar hij een slachtpartij aanricht. Een dergelijke slachtpartij vindt tevens plaats in de *Walewein*, nota bene in kasteel Endi van koning Assentijn tijdens de droom van Ysabele. De belegering van Endi is bij uitstek het bloederigste en gewelddadigste deel uit de roman; de slachting wordt door de verteller van de roman gerechtvaardigd door het zondige gedrag van de inwoners van Endi (v. 6696-6699).¹⁹ Kasteel Endi is een zwaarbeveiligde burcht met twaalf muren die elk bemand zijn door honderden soldaten. Op het punt dat Waleweins slachting gestaakt wordt – hij wordt bij de tiende poort overmand en gevangengenomen – heeft hij 600 man gedood en er nog veel meer gewond achtergelaten (v. 7630-7636).²⁰ Uiteindelijk zijn er twintig karren nodig om alle lijken weg te voeren. De ridder uit Ysabeles dromen lijkt qua uiterlijk dan ook niet alleen deels op de Artur uit de *Historia Brittonum*, maar weerspiegelt hem tevens in zijn handelen.

Er zijn echter ook opvallende verschillen te benoemen tussen de Latijnse en Nederlandse tekst. Ten eerste is er in de *Walewein* geen sprake van Maria, maar van een jonkvrouw en ten tweede slaat de beschrijving in de *Walewein* niet op Artur – die alleen aan het begin en het eind van de roman een rol speelt – maar op de titelheld Walewein. Zonder uit te gaan van een verband tussen de *Historia Brittonum* en *Walewein* richt ik mij hier op de wezenlijke verschillen tussen de twee beschrijvingen in de besproken werken.

Het meest in het oog springende verschil tussen Maria en een jonkvrouw is de sterke religieuze connotatie die de moeder van Jezus oproept. Los van de beschrijving in de *Historia Brittonum* kunnen we ons dan ook afvragen

waarom in de droompassage van de *Walewein* niet gekozen is om de beschrijving van Ysabeles droomridder religieus aan te kleden. Een mogelijke verklaring is dat de auteurs weinig interesse hadden om Ysabeles droom in een religieuze context te plaatsen. Zoals verderop besproken zal worden, zijn meerdere elementen in de *Walewein* uit een religieuze setting geplukt en binnen de roman omgewerkt tot symbolische presentaties van wereldlijke aspecten van liefde, strijd en eer. In *Endi* is hier wellicht tevens sprake van. Het kasteel met zijn twaalf muren, vagevuur-rivier en wonderlijke objecten zoals een 'fountain of youth' en een gouden boom is gelinkt aan het Aardse Paradijs, dat volgens de middeleeuwen in India gesitueerd was.²¹ En ook de inwoners van *Endi*, zoals Ysabele en haar vader Assentijn, zijn tegen de verwachtingen in niet moslims of heidenen, maar christenen, getuige de meerdere punten in het verhaal waarop zij God aanroepen (v. 6312, 6601, 7104, 7114-7115).²² Deze 'verchristelijking' heeft echter ook tot gevolg dat de belegering van *Endi* niet leest als een kruistochtbelegering, en de nadruk in plaats daarvan valt op de wereldlijke aspecten van de passage, zoals de fysieke belegering zelf, het woordenspel tussen Ysabele en Assentijn, en later de liefdesontwikkeling tussen Ysabele en *Walewein*.²³ Wellicht was het met het oog op deze wereldlijke aspecten dan ook niet noodzakelijk om Maria in de droom van Ysabele te introduceren.

Meer aannemelijk acht ik het echter dat het verschil tussen de jonkvrouw en Maria *an sich* minder groot is dan in eerste instantie het geval lijkt. Lezen we de tekst zeer kritisch, dan staat er namelijk niet letterlijk dat het hoofd van een jonkvrouw is, maar enkel dat *deze lijkt* op een jonkvrouw (v. 7133: 'Als oft ware van ere joncvrouwe'). De verklaring van dit beeld door Assentijn strookt echter perfect met de functie van Maria als beschermheilige. De jonkvrouw staat onder meer symbool voor zelfopoffering en de drager van haar beeltenis wordt beschreven als een redder van mensen in nood (v. 7141-7144). Daarnaast wordt de benaming 'jonkvrouw' in heiligenlevens vaak gebruikt als aanduiding voor maagd.²⁴ In het bijzonder in de twaalfde en dertiende eeuw is Maria, de eeuwige maagd, de redder, de eeuwige steun en toeverlaat voor de zondige en verloren mens.²⁵ Deze functie heeft zij ook in de *Walewein*, waar Maria voornamelijk wordt aangeroepen in gevaarlijke situaties om de spreker uit de nood te redden.²⁶ Wellicht is er dan ook geen sprake van een verschil tussen de Vlaamse en de Latijnse tekst en begreep een middeleeuws publiek dat de 'joncvrouwe' Maria moest voorstellen.

Het is zo denkbaar dat de beschrijving van de jonkvrouw op de schouders van Ysabeles droomridder nauwer bij de afbeelding van Maria op Arturs schouders in de *Historia Brittonum* aansluit dan in eerste instantie gedacht, zelfs als de twee teksten op geen enkele wijze met elkaar in verband staan.

Zou dit dan ook het geval kunnen zijn voor het tweede verschil? Lijkt Walewein op Artur?

4. Koninklijke symbolen in de *Walewein*

Intertekstueel onderzoek naar de *Walewein* heeft aangetoond dat de auteurs van de roman geregeld voor hun inkleuring van Walewein keken naar andere figuren uit de Arturtraditie, zoals bijvoorbeeld zijn collega-ridder Lanceloet of zijn tegenhanger uit de Oudfranse Arturverhalen, Gauvain.²⁷ Telkens is het effect van zo'n ontlening om Waleweins karaktertrekken en kwaliteiten te accentueren.²⁸ Dat voor een dergelijke effect ook naar Artur wordt gekeken in de *Walewein*, blijkt uit de expositie van de roman, waar Walewein en Artur met elkaar verbonden worden via het thema koningschap.²⁹

Nadat het zwevende schaakspel het hof van Artur heeft verlaten, geeft de vorst direct aan het magische object te begeren, en wel zo erg dat hij er direct een bijzondere beloning voor aanbiedt:

Ende sprac: 'Bi mire coninc crone,
Dit scaecspel dochte mi so scone.
Maerct ghi heren ende siet:
Hen quam hier sonder redene niet.
Die up wille sitten sonder sparen
Dit scaecspel halen ende achter varen
Ende leverent mi in mine hant,
Ic wille hem gheven al mijn lant,
Ende mine crone na minen live
Willic dat zijn eghin blive.' (v. 67-76)

'Bij mijn koningskroon', sprak hij. 'Dat was volgens mij een schitterend schaakspel! Heren, let op, het is hier niet zonder bedoeling naartoe gekomen. Degene die nu onmiddellijk op zijn paard springt om dat schaakspel achterna te gaan en het voor mij te bemachtigen, die zal na mijn dood mijn gehele rijk én mijn koningskroon de zijne mogen noemen.'

Walewein accepteert onder deze voorwaarden de queeste, die zo direct gekoppeld wordt aan de troonopvolging van koning Artur. Middels de vele avonturen die volgen, laat Walewein dan ook niet enkel zien dat hij een uiterst gevaarlijke en moeilijke opdracht kan uitvoeren, maar tevens dat dit hem de enige waardige opvolger van koning Artur maakt. Nu is het vaak

zo in middeleeuwse Arturromans dat een avontuur voorbestemd is voor een bepaalde ridder en enkel door één ridder tot een succes gebracht kan worden.³⁰ In de *Walewein* is hier in eerste instantie geen sprake van: Artur moet namelijk meerdere keren vragen of iemand het schaakspel voor hem wil bemachtigen, en pas nadat Artur oppert het schaakspel zelf te gaan halen besluit Walewein de queeste te accepteren.

Deze twijfeling heeft in het onderzoek naar de *Walewein* tot veel verschillende interpretaties geleid, waarin Walewein al dan niet een positief of negatief figuur slaat.³¹ Er is veel voor te zeggen dat deze twijfeling een bewust ingebracht literair aspect van het werk is, aangezien zelfs nadat Walewein in zijn queeste is geslaagd de verteller alsnog vaag blijft over of Walewein en Ysabele nu wel of niet getrouwd zijn en of Walewein daadwerkelijk Arturs beloning in ontvangst heeft genomen (v. 11103-11109, 11165-11172).³² Indien we de auteurs van de roman, in het bijzonder de voortzetter Vostaert, mogen beschouwen als een eigentijdse lezer van de roman, dan betekent dit dat het goed mogelijk was dat lezers en toehoorders van de roman hun twijfels hadden bij de figuur van Walewein en of hij daadwerkelijk geschikt zou zijn om Artur op te volgen. Een manier om deze twijfelaars tegemoet te komen dan wel te blijven prikkelen, was om het thema koningschap en de relatie tussen Walewein en koning Artur verder uit te werken.

Vanuit dit oogpunt is het opvallend hoe de verschillende objecten uit Waleweins queeste thematisch gelinkt kunnen worden aan aspecten van correct koningschap. Zo werd in de middeleeuwen het schaakspel dikwijls beschouwd als een afspiegeling van de samenleving, waarin de verschillende relaties tussen de stukken figuur stonden voor hoe een vorst met zijn onderdanen diende om te gaan.³³ Dat ook het schaakspel in de *Walewein* symbool zou staan voor koningschap – en in het verlengde hiervan de queeste voor een demonstratie van het geheel aan eigenschappen dat een ridder behoort te bezitten om een goede vorst te zijn – is dan ook door meerdere onderzoekers geopperd.³⁴ Ook het magische Zwaard met de Twee Ringen dat Walewein in bezit krijgt dankzij koning Amoraen, speelt in op dit idee. Het zwaard is namelijk zeer gevaarlijk en kan slechts door de meest voortreffelijke ridder veilig gehanteerd worden:

Daer ne dar niemen omme vraghen
 Dat het yemene sal verdraghen
 Hine si van duechden uut vercoren
 Voor alle die gone die zijn gheboren
 Ende van ridderscepe mede. (vs. 3249-3253)

Het zal niemand lukken het te zien, tenzij die man uitblinkt in deugdzzaamheid en ridderlijkheid als geen ander.

Deze beschrijving slaat, zo blijkt, op Walewein en vormt hiermee niet enkel een lofprijzing van Walewein, maar indirect tevens een diskwalificatie van de verschillende vorsten in de roman: Amoraen is de originele bezitter van het zwaard, maar kan het niet vasthouden; koning Wonder, de eigenaar van het schaakspel, verlangt het zwaard, maar heeft dit nooit kunnen bemachtigen of verdienen, en ook Assentijn slaagt er in Endi niet in het zwaard van de grond te rapen nadat het uit Waleweins handen is geslagen (vs. 7344-7355). De benaming van het zwaard lijkt daarnaast een verband met Galaads 'Zwaard met de Vreemde Ringen' op te roepen. Terwijl dit zwaard toebehoort aan Galaad, als Graalridder de meest voortreffelijke christenridder, vormt Waleweins zwaard zo een wereldlijke tegenhanger.³⁵ Als zodanig benadrukt het zwaard dat Walewein de meest voortreffelijke ridder is (zelfs al moet hij het wapen uiteindelijk alsnog overhandigen aan koning Wonder om zijn queeste te voltooien). Binnen een literaire traditie als het Arturgenre waarin ridders continu met elkaar vergeleken worden op basis van hun kwalificaties en handelingen, is het mijns inziens niet toevallig dat als uitverkorene van het zwaard Walewein niet alleen boven alle andere ridders geplaatst wordt, maar specifiek boven drie koningen die elk om verschillende redenen het zwaard onwaardig zijn. Het is dan ook alleszins denkbaar dat het magische zwaard tevens gold als een kwalificatie voor Walewein als een toekomstig heerser.

Dit brengt mij terug bij Ysabeles droom en de beschrijving van de drie aspecten, die naar ik meen in alle gevallen mogelijk in verband staan met het thema van koningschap. De vurige slang werd door Assentijn al in verband gebracht met het wapen van Walewein, dat zoals hierboven beschreven Walewein tekent als de beste ridder die menig vorst met zijn hoofse optreden weet te overklassen, en als voorwerp cruciaal is voor het succes van de ruilqueeste met Arturs troonopvolging als beloofde beloning. Dan is er de leeuwenhuid, die naast dapperheid ook associaties met koningschap oproept. De leeuw staat immers stevast symbool voor koningschap: in *Der naturen bloeme*, een encyclopedie uit de dertiende eeuw van Jacob van Maerlant, wordt de leeuw al beschreven als de koning van alle dieren.³⁶ Indien het laatste element, de jonkvrouw op de schouderuitrusting, de ingevoerde lezer uitnodigt de droomridder (Walewein) in verband te brengen met koning Artur, leidt ook dit aspect van de droom naar koningschap.

Zo beschouwd lijkt het mogelijk de visuele overeenkomst tussen de droompassage uit de *Walewein* en de beschrijving van de historische Artur

in de *Historia Brittonum* ook op een inhoudelijk en thematisch niveau van betekenis te voorzien. De schouderbeschrijving plaatst Walewein in het directe verlengde van Artur en maakt duidelijk aan de lezer die bekend was met de historische beschrijving van Artur dat Walewein uitverkoren is om de plaats van de legendarische vorst in te nemen na diens overlijden.³⁷ Indien deze hypothetische lezing aansluit bij de historische realiteit, dan fungeert de droompassage in Endi enerzijds als een intertekstuele knipooog naar de historische beschrijving van koning Artur in de *Historia Brittonum* en dient de droom anderzijds als een narratief middel om de Endi-passage als geheel verder te verankeren in Waleweins queeste met als beloofde eindbeloning Arturs troonopvolging.

5. Tussen Engeland en Vlaanderen

In de middeleeuwen was het algemeen geaccepteerd dat dromen een voorspellende waarde konden hebben.³⁸ Wat die voorspelling precies inhoudt, bleef echter vaak verborgen achter complexe symbolen, verwarrende figuren en onduidelijke situaties, zo ook in de *Walewein*. Waar binnen het verhaal zelf de verteller via koning Assentijn het lees- en luisterpubliek uitleg biedt over de droom van Ysabele, heb ik in dit artikel getracht na te gaan of de auteur van de *Walewein* voor zijn droombeschrijving geïnspireerd kan zijn geweest door een ander literair werk, de Latijnse *Historia Brittonum*. Hoewel het altijd lastig blijft in deze situaties volledige zekerheid te creëren of in de hoofden van de middeleeuwse lezer te kruipen, acht ik het mogelijk dat Penninc zich in zijn beschrijving van Ysabeles droomridder Walewein heeft laten inspireren door de omschrijving van de 'historische' Artur om een verband tussen de twee figuren te benadrukken voor een deel van zijn lezers- en toehoorderspubliek.³⁹ Dit is uiteraard slechts één mogelijke verklaring, die hopelijk dient als aanzet voor hernieuwd onderzoek naar de intertekstuele invloeden op deze en andere intrigerende passages van de *Walewein*.

Tot slot rest echter nog de vraag hoe, indien er inderdaad sprake is van een intertekstueel verband tussen de *Walewein* en de *Historia Brittonum*, de Vlaamse Penninc bekend kon zijn geraakt met een historiografische beschrijving van Artur uit een Latijns werk uit Engeland van honderden jaren eerder. Ook hier ligt helaas geen rechtstreeks pad voor onze ogen, maar het is wel goed voorstelbaar. Eerder onderzoek naar een mogelijk orale Arturtraditie binnen Vlaanderen heeft namelijk meermaals benadrukt hoe er al vroeg in de twaalfde eeuw intensief contact moet hebben bestaan

tussen Vlaanderen en Engeland. Zo bestond in Pembrokeshire al sinds 1108 een Vlaamse kolonie van waaruit handelscontacten tussen Vlaanderen en Engeland waren opgezet.⁴⁰ Dat vanuit deze contacten – evenals uit vergelijkbare contacten tussen Vlaanderen en Schotland – ook Arturverhalen werden gedeeld, is zeer aannemelijk.⁴¹

Het is eveneens goed denkbaar dat kopieën van de *Historia Brittonum* circuleerden in het Vlaanderen van de dertiende eeuw. Hoewel het merendeel van de overgeleverde handschriften van de *Historia Brittonum* gelokaliseerd kan worden in Engeland, zijn er namelijk ook voorbeelden bekend van kopieën uit Noord-Frankrijk.⁴² Bovendien bezitten we een bijzonder handschrift dat aantoont hoe de *Historia Brittonum* al aan het begin van de twaalfde eeuw in Vlaanderen te vinden was. Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92 dateert uit 1120 en bevat een autograaf van de *Liber Floridus* van Lambert van Sint-Omaars. Het handschrift zelf was bedoeld voor de Sint-Baafskathedraal in Gent. In deze versie van de *Liber Floridus* zijn meerdere secties uit de *Historia Brittonum* opgenomen, waaruit onderzoekers hebben opgemaakt dat Lambert toegang tot een kopie van de *Historia* gehad moet hebben.⁴³ Of deze kopie uit Engeland was overgevoerd of in Vlaanderen zelf tot stand was gekomen, is niet vast te stellen. Wel toont dit voorbeeld aan dat het al voor het verschijnen van de *Walewein* mogelijk was om in en nabij Vlaanderen een kopie van de *Historia Brittonum* aan te treffen. Zou een dergelijke kopie ook uiteindelijk de handen van Penninc bereikt hebben? One can but dream...

Noten

1. Mijn dank gaat uit naar Ludo Jongen en Marjolein Hogenbirk voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel, evenals de anonieme reviewers die mij behoed hebben voor enkele stilistische en inhoudelijke valkuilen.
2. Zie voor de structuur van de *Walewein*: Verhage-Van den Berg (1983); Haug (1999); Hugen & Warnar (2017).
3. Deze onderhandelingswijze staat bekend als het ‘don contraignant-motief’ en komt veelvuldig voor in de *Walewein*; zie hiervoor Besamusca & Brandsma (1988); Kelly (1999); Zemel (2008).
4. Editie: Johnson & Claassens (2000). Vertalingen zijn ontleend aan Biesheuvel (2012), 19-199.
5. De *Walewein* is een continuatiewerk dat door de auteur Penninc is gestart en later door Pieter Vostaert is voltooid; zie Van Dalen-Oskam & Van Zundert (2007); Hugen & Warnar (2017). De droompassage bevindt zich in het

eerste deel van de roman en valt onder de werkzaamheden van Penninc. Onderzoek naar de droompassage is er nauwelijks: men heeft genoeg genomen met Assentijns uitleg (zie bijvoorbeeld Winkelman (2004), 343) en slechts toegevoegd dat de droom aantoont dat Walewein en Ysabele voorbestemd voor elkaar waren (zie Jonckbloet (1852), 98) – iets wat overigens niet zonder meer uit de passage zelf blijkt.

6. Bianciotto (2009), 176. Voor een datering van de *Walewein* rond het midden van de dertiende eeuw, zie Janssens (1993); Smith & Zemel (2021), 114.
7. Voor de term ‘brant’, zie Verdam (1994), 115. Voor de verwijzing in de *Reis van Sint Brandaan*, zie Jongen, Szirmai & Winkelman (2013), 72, v. 829-836.
8. Het auteurschap van Nennius is niet met zekerheid vast te stellen, aangezien de *Historia Brittonum* enkel aan hem wordt toegeschreven in een proloog die geen onderdeel vormde van de originele tekst; zie Charles-Edwards (1991), 16.
9. Over de *Historia Brittonum*, zie Higham (2011), 9-25 en (2018), 176-215; Pace (2018).
10. Over deze ontwikkeling, zie Sargent-Baur (1996); Janssens (2017).
11. Editie: Morris (1980), 35. De vertaling is van mijn hand.
12. Higham (2018), 223-224 bespreekt de relatie tussen de Arturpassages in beide teksten en komt tot de conclusie dat de passage in de *Annales* ofwel direct gebaseerd is op die uit de *Historia Brittonum* of teruggaat op een onbekende directe bron voor de passage in de *Historia Brittonum*.
13. Zie wederom de editie van Morris (1980), 45.
14. Zie Van Anrooij (1991); Popoff (2012).
15. Over deze afbeelding, zie Janssens (1989a); Meuwese (1996), 151-153.
16. Voor deze discussie, zie Higham (2002), 146; Gidlow (2004), 25.
17. In deze zelfde lijn spreekt Assentijn in zijn bespreking van Ysabeles droom van ‘thoeft vander joncvrouwe / dat ghi an den rudder saget’, oftewel een afbeelding *op* de ridder zelf, niet zijn schild. Ook hier is van rijm dwang geen sprake.
18. Zie Janssens (1982); Arthurepiek: Besamusca (1993) en Zemel (2005); Karelepiek: Hogenbirk (2011a); dierene piek: Hugén (2017) en Willaert (2018).
19. Dit punt is onder meer onderstreept door Koopmans (1900), 476; Voorwinden (1999), 185-187; Van Oostrom (2006), 265-266.
20. Vergelijk ook vs. 6524-6528 en 6582-6591.
21. Zie hierover Putter (1999), 93-99. Voor de perceptie van India in de middeleeuwen, zie daarnaast Freedman (2012); O’Doherty (2013).
22. Zie Zemel (2010), 21-22.
23. Vergelijk Winkelman (2006), 361.
24. Ik dank Ludo Jongen voor deze toevoeging.
25. Over Maria is zeer veel geschreven. Nog altijd zeer informatief zijn Pelikan (1996) en Rubin (2009, zie voor de late middeleeuwen specifiek 121-351).
26. Winkelman (2006), 365. Zie als voorbeeld vs. 7333-7337, 7423-7425 en 7685-7688.

27. Voor de connectie tussen Walewein en Gauvain, zie Janssens (1979), 312-313; Besamusca (1992); Walters (1999). Voor de lezing dat Walewein wordt afgezet tegen Lancelot, zie onder meer Janssens (1989b), 128; Besamusca (1993), (1995).
28. Illustratief voor deze werkwijze is de Zwaardbrug-episode, die vlak voor Waleweins aankomst in Endi is beschreven en waarin Waleweins handelen direct tegenover dat van Lanceloet geplaatst wordt; zie hiervoor Janssens (1979), 307-311; Besamusca (1993), 62-64; Walters (1999), 204.
29. Voor het thema koningschap in de *Walewein*, zie Hugén (2020).
30. Zie hierover Hogenbirk (2004), 107-109.
31. Zie Winkelman (1986); Meyer (1999), 65; Uyttersprot (2004), 118-125; Wolf (2010).
32. Al is het goed denkbaar dat deze twijfel gezien moet worden binnen de traditie van het Arturgenre, waar het einde van een avontuur doorgaans de deur openlaat voor een volgend avontuur. Zo zal ook de troonopvolging van Artur eerder een plezierige 'thought exercise' geweest zijn voor het publiek dan een daadwerkelijk verwacht einde van het genre; vergelijk ook Reynaert (2001), 161.
33. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke visie is het dertiende-eeuwse werk *Liber de moribus hominum et officiis nobilium sive super ludo scachorum* (Het boek van de gewoontes van de mens en de taken van edelen, of over het spel van schaak) van Jacobus de Cessolis. Voor schaak in de middeleeuwen, zie O'Sullivan (2012).
34. Zie Van Dalen-Oskam (1988), 283 en (2000), 68; Veldhoen (2000), 38; Reynaert (2001), 160-161. Ook in de Welshe Arturroman *Peredur* is een koppeling tussen een schaakspel en het vraagstuk van troonopvolging aanwezig; zie Veldhoen (1999), 155-156.
35. Het idee dat magische objecten in de *Walewein* als wereldlijke tegenhangers van religieuze voorwerpen uit de Graaltraditie functioneerden, is geopperd door Van Es (1957), 393; Besamusca (1993); Van Dalen-Oskam (1996), 38; Jongen (2000), 58.
36. Editie: Gysseling (1981), II: v. 2768. Ook in de Middelnederlandse dierenepos *Van den vos Reynaerde* is de koning der dieren Nobel de leeuw.
37. Deze positie is niet uniek voor de auteurs van de *Walewein*: ook in de *Walewein ende Keye*, een andere Middelnederlandse Arturroman uit de dertiende eeuw, wordt Walewein als tijdelijke plaatsvervanger van Artur gepresenteerd (Hogenbirk (2011b), vs. 11-13). Voor deze gedachtegang buiten de Middelnederlandse traditie, zie ook Burrichter (2009).
38. Over dromen in de middeleeuwen is onder meer geschreven door Kruger (1992) en Barr (2010). Voor droomvisioenen in middeleeuwse literatuur, zie Lynch (2010); Calabrese (2014). Voor zover mij bekend komt een dergelijke droom als die in de *Walewein* in geen andere tekst voor.
39. Zie voor de moeilijkheden van intertekstualiteitsonderzoek bijvoorbeeld Smelik (2006).
40. Zie hiervoor Toorians (1995) en de verwijzingen aldaar.

41. Deze optie is het meest uitvoerig besproken in Uyttersprot (2004), 175-204, voortwerkend op eerdere studies als Gerritsen (1984) en (2000).
42. Zie bijvoorbeeld handschrift Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ms. BPL 20, dat in de eerste helft van de twaalfde eeuw werd gemaakt in de benedictijnse abdij van Bec, bij het dorp Le Bec-Hellouin in Normandië; en Évreux, Bibliothèque municipale, Ms. 41, een handschrift uit de eerste helft van de dertiende eeuw dat eveneens uit Normandië komt (uit de inmiddels verwoeste abdij van Lyre). Voor deze en andere handschriften van de *Historia Brittonum*, zie Lot (1934); Dumville (1975).
43. Dumville (1974-1976). Zie hiervoor ook Tourney (1987), 150; Johnson (2020), 443.

Literatuur

- Anrooij, Wim van, 'The *Gelre Wapenboek* and Its Most Important Miniatures', in: Koert van der Horst & Johann-Christian Klamt (red.), *Masters and Miniatures. Proceedings of the Congress on Medieval Manuscript Illumination in the Northern Netherlands (Utrecht, 10-13 December 1989)*, Doornspijk, Dacavo, 1991, 295-302.
- Barr, Jessica, *Willing to Know God. Dreamers and Visionaries in the Later Middle Ages*, Columbus, Ohio State University Press, 2010.
- Besamusca, Bart, 'Gauvain as Lover in the Middle Dutch Verse Romance *Walewein*', in: *The Arthurian Yearbook* 2, 1992, 3-12.
- Besamusca, Bart, *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen. Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*, Hilversum, Verloren, 1993.
- Besamusca, Bart, 'Walewein. A Middle Dutch Antidote for the Prose Lancelot', in: *Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society* 47, 1995, 301-310.
- Besamusca, Bart & Brandsma, Frank, 'De Toezegging met onvoorziene gevolgen in de *Walewein*', in: *De Nieuwe Taalgids* 81, 1988, 1-12.
- Bianciotto, Gabriel (red.), *Richard de Fournival, Le Bestiaire d'Amour et la Response du Bestiaire*, Honoré Champion, Parijs, 2009.
- Burrichter, Brigitte, 'Der König und sein Neffe. Das Spiel der Hierarchien in der frühen Artusliteratur', in: Brigitte Burrichter & Laetitia Rimpau (red.), *Diener – Herr – Herrschaft? Hierarchien in Mittelalter und Renaissance*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2009, 3-18.
- Calabrese, Michael, 'Interior Visions. *Piers Plowman* and the Dream Vision Genre', in: Robert DeMaria, Heesok Chang & Samantha Zacher (red.), *A Companion to British Literature, I. Medieval Literature, 700-1450*, Malden, Mass., Wiley-Blackwell, Malden, 2014, 180-201.

- Charles-Edwards, Thomas, 'The Arthur of History', in: Rachel Bromwich, A.O.H. Jarman & Brynley F. Roberts (red.), *The Arthur of the Welsh. The Arthurian Legend in Medieval Welsh Literature*, Cardiff, University of Wales Press, 1991, 15-32.
- Dalen-Oskam, Karina van, 'Hen quam hier sonder redene niet... Het zwevende schaakspel in de Walewein', in: *Literatuur* 5, 1988, 276-284.
- Dalen-Oskam, Karina van, 'Toverië of geen toverië. Walewein en het zwevende schaakbord', in: *Bzzlletin* 25, 1996, 35-40.
- Dalen-Oskam, Karina van, 'The Flying Chess-set in the Roman van Walewein', in: Geert Claassens & David Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*, Leuven, Leuven University Press, 2000, 59-68.
- Dalen-Oskam, Karina van & Joris van Zundert, 'Delta for Middle Dutch. Author Copyist Distinction in "Walewein"', in: *Literary and Linguistic Computing* 22, 3, 2007, 345-362.
- Dumville, David, 'The *Liber Floridus* of Lambert of Saint-Omer and the *Historia Brittonum*', in: *Bulletin of the Board of Celtic Studies* 26, 2, 1974-1976, 103-122.
- Dumville, David, *Textual history of the Welsh-Latin 'Historia Brittonum'*, PhD thesis, Edinburgh University, 1975.
- Es, Gustaaf van (red.), *'De Jeeste van Walewein en het Schaakbord' van Penninc en Pieter Vostaert*. 2 vol., Zwolle, Tjeenk Willink, 1957.
- Freedman, Paul, 'Locating the Exotic', in: Julian Weiss & Sarah Salih (eds.), *Locating the Middle Ages. The Spaces and Places of Medieval Culture*, Londen, King's College London Centre of Late Antique and Medieval Studies, 2012, 23-37.
- Gerritsen, Wim, 'Walewein van Melle (anno 1118) en de Oudnederlandse Arturliteratuur', in: *Namenkunde* 16, 1984, 115-134.
- Gerritsen, Wim, 'Walewein's Welsh Antecedents', in: *Dutch Crossing* 24, 2, 2000, 147-161.
- Gidlow, Christopher, *The Reign of Arthur. From History to Legend*, Stroud, The History Press, 2004.
- Gysseling, Maurits (red.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks II: Literaire handschriften. Deel 2: Der Naturen Bloeme*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1981.
- Haug, Walter, 'The Roman van Walewein as a Postclassical Literary Experiment', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian Literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 17-28.
- Higham, Nicholas, *King Arthur. Myth-Making and History*, Londen, Routledge, 2002.
- Higham, Nicholas, 'The Chroniclers of Early Britain', in: Siân Echard (red.), *The Arthur of Medieval Latin Literature. The Development and Dissemination of the Arthurian Legend in Medieval Latin*, Cardiff, University of Wales Press, 2011, 9-25.

- Higham, Nicholas, *King Arthur. The Making of the Legend*, New Haven/Londen, Yale University Press, 2018.
- Hogenbirk, Marjolein, *Avontuur en Anti-avontuur. Een onderzoek naar 'Walewein ende Keye', een Arturroman uit de 'Lancelotcompilatie'*, Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 2004.
- Hogenbirk, Marjolein, 'The I-Word and Genre. Merging Epic and Romance in the Roman van Walewein', in: Catherine Jones & Logan Whalen (red.), *Li Premerains Vers. Essays in Honor of Keith Busby*, Amsterdam, Rodopi, 2011a, 157-170.
- Hogenbirk, Marjolein (red.), *Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman, overgeleverd in de 'Lancelotcompilatie'*, Hilversum, Verloren, 2011b.
- Hugen, Jelmar, 'Roges, Reynaert en de sprookjestradiatie. Maartje Draak revisited', in: *Spiegel der Letteren* 59, 4, 2017, 453-486.
- Hugen, Jelmar, 'Voorbeeldige vorsten? Koningschap in de Roman van Walewein', in: *Queeste* 27, 1, 2020, 7-41.
- Hugen, Jelmar & Warnar, Geert, 'Pieter Vostaert en het paragraafteken. De Roman van Walewein als onvoltooid verhaal met een zelfstandige voortzetting', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 133, 3, 2017, 183-203.
- Janssens, Jozef, 'De Arthuristiek. Een "wout sonder genade"', in: *Spiegel der Letteren* 21, 1979, 296-318.
- Janssens, Jozef, 'Tekstinterpretatie via onderzoek van de co- en intertekstuele relaties in de Roman van Walewein', in: *Spiegel der Letteren* 24, 1982, 81-95.
- Janssens, Jozef, 'Schaken met de geest... Enkele bedenkingen rond de Walewein-miniatuur (hs. Leiden, U.B., Lett. Fol. 120v)', in: Martine de Clercq e.a. (red.), *Ingenti spiritu. Hulde-album opgedragen aan Prof. Dr. W.P.F. de Geest ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag*, Brussel, UFSAL, 1989a, 110-130.
- Janssens, Jozef, "De Middelnederlandse, 'niet-historische' Arturroman. Vertaling of oorspronkelijke schepping?", in: Frits van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst*, Hilversum, Verloren, 1989b, 121-134.
- Janssens, Jozef, 'Omstreeks 1260. Pieter Vostaert voltooit de Roman van Walewein – het web van de Arturromans', in: Maria Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen, Martinus Nijhoff, 1993, 23-29.
- Janssens, Jozef, *Koning Artur in meervoud. De mythe ontrafeld*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2017.
- Johnson, David, 'The Middle Dutch Reception of Geoffrey of Monmouth', in: Georgia Henley & Joshua Byron Smith (red.), *A Companion to Geoffrey of Monmouth*, Leiden, Brill, 2020, 442-448.
- Johnson, David & Claassens, Geert (red.), *Dutch Romances, Volume I. Roman van Walewein*, Cambridge, Boydell & Brewer, 2000.

- Jonckbloet, Willem, *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*, Amsterdam, P.N. van Kampen, 1852.
- Jongen, Ludo, 'Walewein as Confessor. Crime and Penance in the *Roman van Walewein*', in: Geert Claassens & David Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*, Leuven, Leuven University Press, 2000, 45-58.
- Kelly, Douglas, 'The Pledge Motif in the Roman van Walewein. Original Variant and Rewritten Quest', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 29-46.
- Knudson, Charles, 'Le thème de la princesse sarrasine dans *La Prise d'Orange*', in: *Romance Philology* 22, 4, 1969, 449-462.
- Koopmans, Jan, 'Middelnederlandse romans. IV. De *Roman van Walewein*', in: *Taal en Letteren* 10, 1900, 465-479.
- Kruger, Steven, *Dreaming in the Middle Ages*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Lot, Ferdinand (red.), *Nennius et L'Historia Brittonum. Étude critique suivie d'une édition des diverses versions de ce texte*, Parijs, Honoré Champion, 1934.
- Lynch, Kathryn, 'Robert Henryson's "Doolie Dreame" and the Late Medieval Dream Vision Tradition', in: *Journal of English and Germanic Philology* 109, 2, 2010, 177-197.
- Meuwese, Martine, 'Arthurian Illuminations in Middle Dutch Manuscripts', in: Keith Busby (red.), *Word and Image in Arthurian Literature*, New York, Garland, 1996, 151-173.
- Meyer, Matthias, 'It's Hard to be Me, or Walewein/Gawan as Hero', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 63-78.
- Morris, John (red.), *Nennius: British History and the Welsh Annals*, Chichester, Phillimore, 1980.
- O'Doherty, Marianne (red.), *The Indies and the Medieval West. Thought, Report, Imagination*, Turnhout, Brepols, 2013.
- Oostrom, Frits van, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam, Bert Bakker, 2006.
- O'Sullivan, Daniel (red.), *Chess in the Middle Ages and Early Modern Age. A Fundamental Thought Paradigm of the Premodern World*, Berlijn, De Gruyter, 2012.
- Pace, Edwin, 'The Two Shoulders of Arthur: Late Antiquity and the Battle List', in: *Arthuriana* 28, 2018, 53-78.
- Pelikan, Jaroslav, *Mary Through the Centuries. Her Place in the History of Culture*, New Haven, Yale University Press, 1996.
- Popoff, Michel (red.), *Armorial de Gelre (Bibliothèque royale de Belgique, Ms 15652-15656)*, Parijs, Le Léopard d'or, 2012.

- Putter, Ad, 'Walewein in the Otherworld and the Land of Prester John', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 79-99.
- Reynaert, Joris, 'Recensie van: Bart Besamusca, Frank Brandsma & Dieuwke van der Poel (red.), *Hoort Wonder! Opstellen voor W.P. Gerritsen bij zijn emeritaat*, Hilversum, Verloren, 2000.', in: *Spiegel der Letteren* 43, 2001, 157-162.
- Rubin, Miri, *Mother of God. A History of the Virgin Mary*, New Haven, Yale University Press, 2009.
- Sargent-Baur, Barbara, 'Dux bellorum / rex militum / roi fainéant. The Transformation of Arthur in the Twelfth Century', in: Edward Kennedy (red.), *King Arthur. A Casebook*, New York, Garland, 1996, 29-43.
- Smelik, Bernadette, 'At Which Point Does Intertextuality Slip into Speculation?', in: *Queeste* 13, 2006, 67-73.
- Smith, Simon & Zemel, Roel, 'Indigenous Arthurian Romances. *Walewein, Moriaen, Ridder metter mouwen, Walewein ende Keye, Lanceloet en het hert met de witte voet*', in: Bart Besamusca & Frank Brandsma (red.), *The Arthur of the Low Countries. The Arthurian Legend in Dutch and Flemish Literature*, Cardiff, University of Wales Press, 2021, 113-1146.
- Toorians, Laurant, 'Nogmaals Walewein van Melle en de Vlaams-Keltische contacten', in: *Queeste* 2, 1995, 97-112.
- Tournoy, G, 'De Latijnse Artur in de Nederlanden'. In: W. Verbeke, J. Janssens & M. Smeyers (red.), *Arturus Rex. Koning Artur en de Nederlanden. La matière de Bretagne et les anciens Pays-Bas*, Leuven, Leuven University Press, 1987, 147-188.
- Uyttersprot, Veerle, '*Entie hoofsche Walewein, sijn gheselle was daer ne ghein*'. *Ironie en het Walewein-beeld in de 'Roman van Walewein' en in de Europese middeleeuwse Arturliteratuur*, Brussel, KU Brussel, 2004.
- Veldhoen, Bart, 'The Roman van Walewein Laced with Castles', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 147-167.
- Veldhoen, Bart, 'Best of Gawain. A Comparison of Sir Gawain and the Green Knight and the Roman van Walewein', in: Geert Claassens & David Johnson (red.), *King Arthur in the Medieval Low Countries*, Leuven, Leuven University Press, 2000, 35-43.
- Verdam, Jacob, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1994.
- Verhage-Van den Berg, Toos, 'Het onderschatte belang van de nevenepisoden in de Walewein', in: *De Nieuwe Taalgids* 76, 1983, 225-244.
- Voorwinden, Norbert, 'Fight Descriptions in the Roman van Walewein and in Two Middle High German Romances. A Comparison', in: Bart Besamusca & Erik

- Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 169-187.
- Walters, Lori, 'Making Bread from Stone. The *Roman van Walewein* and the Transformation of Old French Romance', in: Bart Besamusca & Erik Kooper (red.), *Arthurian literature XVII. Originality and Tradition in the Middle Dutch 'Roman van Walewein'*, Cambridge, Boydell & Brewer, 1999, 189-207.
- Winkelman, Johan, 'Arturs hof en Waleweins avontuur. Interpretatieve indicaties in de expositie van de Middelnederlandse *Walewein*', in: *Spiegel der Letteren* 28, 1-2, 1986, 1-33.
- Winkelman, Johan, 'Waleweins dilemma: Venus' minne of Abrahams schoot. Liefdesperikelen in een Middelnederlandse Arturroman', in: *Nederlandse Letterkunde* 9, 4, 2004, 326-360.
- Winkelman, Johan, 'Walewein en God. Over de theologische achtergronden van een Arturverhaal', in: *Nederlandse Letterkunde* 11, 4, 2006, 354-382.
- Wolf, Gerhard, 'Der Artushof in der Komplexitätskrise. Ein Beitrag zur Eingangsaventure des mittelniederländischen *Walewein*', in: M. Däumer e.a. (red.), *Artushof und Artusliteratur*, Berlin, De Gruyter, 2010, 254-281.
- Zemel, Roel, 'Walewein en de verre geliefde', in: Tieme van Dijk & Roel Zemel (red.), *Het is kermis hier. Lezingen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Nederlands aan de Vrije Universiteit*, Amsterdam, Stichting Neerlandistiek VU, 1994, 141-152.
- Zemel, Roel, 'De Roman van Walewein en het heldenlied', in: Remco Sleiderink, Veerle Uyttersprot & Bart Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2005, 27-44.
- Zemel, Roel, 'Op weg naar de vierde "bede" in de Roman van Walewein', in: *Voortgang* 26, 2008, 75-92.
- Zemel, Roel, 'Walewein en Ysabele in Endi', in: *Nederlandse Letterkunde* 15, 1, 2010, 1-28.

Over de auteur

Jelmar Hugen is mediëvist en literatuurwetenschapper. In 2022 promoveerde hij aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over de meertalige diversiteit van Nederlandstalige teksten en handschriften uit middeleeuws Vlaanderen. Zijn publicaties richten zich naast meertaligheid tevens op de Middelnederlandse Arturtraditie, in het bijzonder de *Roman van Walewein*.